

**Krok w badaniach nad świadomością narodową społeczności
dawnej Rzeczypospolitej**

Teresa Chynczewska-Hennel, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku*, Warszawa 1985, PWN, ss. 188.

Rozprawa stanowi jedno z nielicznych w historiografii polskiej studiów nad świadomością narodową społeczności ukraińskiej. Problematyka świadomości narodowej ludności zamieszkałej w granicach I Rzeczypospolitej była jednym z najmniej podejmo-

wanych tematów w badaniach historyków polskich, aczkolwiek nie była im zupełnie obca¹. Jednakże brak odpowiedzi na pytania o rolę innych narodów w dziejach państwowości polskiej czyni tę kwestię nadal otwartą. Omawiana praca w części wypełnia luki i w tej problematyce. Czy można ją uznać za w pełni wyczerpujące studium? Na pewno nie, gdyż wymaga ona wiele uzupełnień i zmian. Niewątpliwie wartość rozprawy Teresy Chynczewskiej-Hennel polega na podjęciu tematu świadomości narodowej szlachty ruskiej i sposobie jego badania.

Autorka słusznie skupia się na więzi narodowej ludności ukraińskiej, będącej więzią o charakterze duchowym, tj. stopniem wyższym w rozwoju cywilizacyjnym tej społeczności². Imponderabiliami kształtującymi więź narodową są: kult bohaterów, mit o wspólnym pochodzeniu, wspólnota rasowa i przywiązanie do wspólnego terytorium. Teresa Chynczewska-Hennel określa za J. Chlebowczykiem więź narodową jako pochodną więzi wyznaniowej, gdyż ta związana jest z poczuciem określonej przynależności religijnej³. Wiąż wyznaniowa w społeczeństwie ukraińskim posiadała tendencję integrującą o wiele więcej aniżeli inne związki społeczne. Autorka proponuje określenie świadomości narodowej Ukraińców w 1 połowie XVII w. jako: „zjawisko ze sfery psychologii społecznej, ujawnione indywidualnie lub grupowo, będące wyrazem istnienia narodu w pewnej fazie jego rozwoju i stanowiące jego warunek konieczny⁴. Świadomość narodowa kształtowała się pod wpływem różnych determinantów, takich jak: poczucie wspólnoty językowej i historycznej, tradycji (wspólnoty praw i zwyczajów), religii (wyznania), posiadania wspólnego bohatera (swoistego rodzaju ideału moralnego), poczucie wspólnoty terytorialnej, w danym stadium także wspólnoty państwowej⁵. Czynniki te miały w myśl autorki określić charakter i

¹ Problem ten badali m.in. B. Baranowski, Z. Libiszowska, *Problem narodowyzwoleńczej walki ludu ukraińskiego w historiografii polskiej*, „Kwartalnik Historyczny”, 1954, t. XVII, J. Chlebowczyk, *Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XIX wieku)*, Warszawa 1975; K. Dobrowolski, *Zagadnienie świadomości narodowej w Polsce piastowskiej*, (w:) *Pamiętnik IV Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu*, t. I, Referaty, Lwów 1925; S. Gawlas, *Społeczny zasięg polskiej świadomości narodowej w późnym średniowieczu*, „Przegląd Historyczny”, 1981, t. LXXII; R. Grodecki, *Powstanie polskiej świadomości narodowej*, Katowice 1964; *Historia i świadomość narodowa*, red. W. Wesołowski, Warszawa 1970; J. Jakubowski, *Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią Lubelską*, „Prace Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, 1919, nr 7; S. Kot, *Świadomość narodowa w Polsce w XV–XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 1938, t. LII; F. Rawita-Gawroński, *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII wieku*, Warszawa 1922; odpowiednie partie materiału w pracach Władysława A. Serczyka, *Historia Ukrainy*, Wrocław 1978; *Na dalekiej Ukrainie, dzieje Kozaczyzny do roku 1648*, Warszawa 1984, *Rzeczpospolita i Kozaczyzna w pierwszym ćwierćwieczu XVII stulecia*, „Studia Historyczne”, 1977, t. I; J. Stankiewicz, *Czas powstania narodów białoruskiego i ukraińskiego*, „Sprawy Narodowościowe”, 1931, nr 4–5; J. Tazbir, *Świadomość narodowa*, (w:) *Rzeczpospolita i świat. Studia z dziejów kultury XVII wieku*, Warszawa 1971.

² Por. J. Kurczewska, *Naród w socjologii i ideologii polskiej. Analiza porównawcza wybranych koncepcji z przełomu XIX i XX wieku*, Warszawa 1979, s. 54.

³ Por. J. Chlebowczyk, *O prawie do bytu małych i młodych narodów*, Warszawa–Kraków 1983, s. 262.

⁴ T. Chynczewska-Hennel, op. cit., s. 32.

⁵ Ibid.

stopień rozwoju ukraińskiej świadomości narodowej wśród szlachty i Kozaczyzny. Po dłuższych i szczegółowych analizach co do używanych przy tego typu badaniach określeń i terminów, autorka wyszczególnia czynniki wpływające na świadomość narodową tej części społeczności ukraińskiej, które następnie mniej lub bardziej gruntownie udowadnia w pozostałej części pracy. Według T. Chynczewskiej-Hennel na rozwój świadomości narodowej wśród szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny wpłynęło: wprowadzenie unii, ciągłość tradycji kulturowo-historycznej i językowej, powstania kozackie oraz rozwinięta na ziemiach ukraińskich działalność kulturalno-oświatowa. Ważnym wydarzeniem pominiętym w rozważaniach autorki było włączenie ziem ukraińskich do Korony w 1569 r.

Zaproponowana metoda i sposób badania świadomości narodowej szlachty ukraińskiej wzbudza sporo zastrzeżeń. Przede wszystkim nasuwa wątpliwości przypisywanie ukraińskiej świadomości szlachcie i Kozaczyźnie w 1 połowie XVII w., kiedy to większość z tej grupy społeczności Rzeczypospolitej uznawała się za Rusinów. Dominującą formą świadomości (ideologii) wśród szlachty ruskiej było wyznanie. Zaprezentowana w pracy analiza potwierdza te spostrzeżenia. W związku z tym tytuł pracy nie jest adekwatny do znajdującej się w niej treści. Analiza świadomości narodowej ograniczona do wąskiej, nie w pełni reprezentatywnej grupy szlachty ukraińskiej, to kolejny mankament pracy. Autorka nie wykorzystała bogatych źródeł, znajdujących się w Bibliotece Muzeum Czar-torskich w Krakowie i zbiorach Wojewódzkiego Archiwum Państwowego na Wawelu. Obie placówki archiwalne gromadzą liczną korespondencję, petycje i postulaty szlachty ruskiej. Archiwum Sanguszków, przechowywane w zbiorach na Wawelu, stanowi niewykorzystaną bazę źródłową do określenia świadomości narodowej wielu rodów szlachty ruskiej (Chodkiewiczów, Sanguszków i Ostrogskich)⁶. Podobną wartość ma Archiwum Potockich przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych. Niewykorzystanie tych zespołów archiwalnych znacznie obniża wartość pracy i zawartych w niej sądów. Podobne zastrzeżenia co do wykorzystania źródeł rękopiśmiennych można odnieść do penetracji źródeł wydanych drukiem i literatury⁷. Należy również zauważyć, iż autorka spośród źródeł podaje jedynie te, które wyraźnie świadczą o symptomach świadomości narodowej, pomijając archiwalia pośrednio traktujące świadomość religijną i narodową społeczności ruskiej w dawnej Rzeczypospolitej.

Polonizacja szlachty ruskiej i Kozaczyzny ma dwa odmienne oblicza. Teresa Chynczewska-Hennel uważa, że wysyłanie petycji w języku polskim przez szlachtę ukraińską (prawosławną) do króla oznacza stopień jej polonizacji. „Do Polski, do polskości ciągnęło magnaterię i szlachtę ruską przede wszystkim niezwykle uprzywilejowanie położenia stanu szlacheckiego w naszym kraju, uprzywilejowanie, śmiem twierdzić, nie mające sobie równego w Europie. Magnat czy szlachcic ruski czy litewski zafascynowany wyjątkową pozycją swego stanu w Rzeczypospolitej czuł się szlachcicem polskim jeszcze zanim się spolonizował, a nawet i wówczas, gdy nigdy się nie spolonizował, co zwłaszcza

⁶ Archiwum XX Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie, t. I–VII, Lwów, 1887–1910.

⁷ Autorka studium nie wykorzystała wielu dokumentów znajdujących się w np. seriach: *Akty izdawajemyje Kommissieju Wysoczajsze utwierżdzennoju dla razbora driewnich aktow w Wilnie, Wilno 1865–1914, I–XXXIII*; *Akty istoriczeskije sobrannyje i izdannyje archeograficzeskogo Kommissieju z alfabeticzskom ukazatiem*. Petersburg 1841–1842, t. I–V, a z literatury m.in. E. Gołubińskij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, Moskwa 1900, t. II; A. W. Kartaszew, *Wozsozdanije św. Rusi*, Paryż 1956; tenże, *Istorija Russkoj Cerkwi*, Paryż 1953, t. I; N. J. Teodorowicz, *Gorod Władymir Wołyńskijskij*, Poczajów 1893; tenże, *Istoriko-statistyczeskije opisanije cerkwi i prichodow wołyńskijskoj jeparchii*, t. I, Poczajów 1888, t. II, 1890, t. III, 1893, t. IV, 1899.

na Ukrainie było zjawiskiem dość powszechnym”⁸. Dobrowolna polonizacja magnaterii ruskiej oznaczała w praktyce opowiadanie się za interesami państwowości polskiej. Kozaczyzna pozbawiona przywilejów szlacheckich stała się w XVII w. główną siłą społeczną, zdolną do przeprowadzenia istotnych zmian na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej. Kozaczyzna i szlachta ruska była podstawą zmagających się społeczno-ruskiej o narodowe, religijne i społeczne cele. Stopień polonizacji szlachty ruskiej nie polegał więc na szybkim przyjmowaniu elementów kultury polskiej, ale na utożsamianiu się ze strukturą społeczno-polityczną państwa sankcjonującego w dużej mierze ich stan społeczny. Szlachta uznawała język ruski za oficjalny do 1698 r. W tym języku powstawały pisma urzędowe, religijne oraz kazania w kościołach greckokatolickich i prawosławnych. Często językiem ruskim posługiwali się jezuita⁹.

Wraz z polonizacją możnowładztwa ruskiego zmieniła się warstwa społeczna utrzymująca tradycje kulturowe, religijne i narodowe. Słusznie autorka zauważa, że istotną rolę w tym procesie odgrywała Kozaczyzna. Ta ważna pod względem militarnym i społecznym warstwa społeczności ruskiej pozbawiona była poza nielicznymi wyjątkami (Piotr Konaszewicz-Sahajdaczny, Bohdan Chmielnicki) ludzi oświeconych i wykształconych. Kozaczyzna nie była monolitem. Dzieliły ją nie tylko spory między całą masą a kozakami rejestrowanymi, ale i kwestie polityczne i religijne. Rozpatrując całość szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny można wyszczególnić trzy istotne czynniki, które ukształtowały antypolskie nastawienie, będące wyrazem poczucia odrębności i odpowiedzialności za społeczność ruską, a więc jej świadomości narodowej. Czynniki, które przyspieszyły proces kształtowania się świadomości narodowej, to: podpisanie unii politycznej na Sejmie Lubelskim w 1569 r., wprowadzenie postanowień soboru brzeskiego z 1596 r. oraz powstania kozackie.

Teresa Chynczewska-Hennel na podstawie wybranych źródeł udowadnia, że jedynie szlachta i Kozaczyzna posiadała świadomość narodową. Szlachta, a zwłaszcza magnateria ukraińska była przeciwna unii politycznej i religijnej, ale nie była jej zagorzałym opozycjonistą. Stąd też z chwilą dopełnienia się tych aktów masowo uczestniczyła w życiu publicznym i politycznym państwa, porzucając wyznanie prawosławne. Akcenty patrzenia globalnego na losy Ukrainy pojawiły się w środowisku kozackim podczas ich kolejnych powstań w XVII w. Autorka pomija inne warstwy społeczności ukraińskiej, które znacząco wpłynęły na świadomość narodową ludności Małej Rusi. Bractwa cerkiewne powstałe w końcu XVI i na początku XVII w. stały się główną ostoją dążeń religijnych i narodowych społeczności ruskiej¹⁰. Do nich należeli najwybitniejsi przedstawiciele prawosławni ruchu religijnego, szlacheckiego i kozackiego. Podstawowy skład społeczny bractw stanowili mieszczanie. Nie były to organizacje masowe, ale skupiały najaktywniejsze jednostki. O roli ich w dziejach narodu ukraińskiego świadczy przykład bractwa lwowskiego. Bractwo to otrzymawszy w 1585 r. z rąk patriarchy antiocheńskiego Joachima prawo stauropigii stało się w końcu XVI i w XVII wieku główną ostoją prawosławia na ziemiach ukraińskich. Konsekwencją przejścia bractwa lwowskiego na unię był rozwój wyznania greckokatolickiego na Ukrainie. Podobnie sytuacja wyglądała w przypadku innych bractw na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej.

⁸ Z. Wójcik, *U źródeł polsko-ukraińskiej teraźniejszości*, „Znak”, Kraków R. 36, 1984, nr 360–361, s. 1459.

⁹ A. Jabłonowski, *Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi*, Kraków 1899–1900, s. 20.

¹⁰ J. D. Isajewicz, *Bratstwa ta ich rol w rozkwitku ukraińskiej kultury XVI–XVIII st.*, Kijew 1966.

Wyznanie w XVI i 1 połowie XVII w. była głównym kryterium określającym narodowość ówczesnej społeczności, lecz nie jedynym. Świadomość narodowa mierzona tymi kategoriami stawia Kozaczyznę obok ludzi oświeconych w grupie świadomością przedstawicieli Kozaczyzny do bractw cerkiewnych i opowiedzeniem się po stronie prawosławnej w konfliktach wyznaniowych. Problem religijny był jednym z postulatów powstań kozackich. Przypisywanie im przez Teresę Chynczewską-Hennel dalekosiężnych celów i nawiązywanie do tradycji Rusi Kijowskiej wydaje się być przesadzone. Obranie świętych Antoniego i Teodozego Pieczerskiego za patronów Kozaków było powszechnie zrozumiałe. Kult obu świętych był bardzo popularny na ziemiach ruskich¹¹. Często cechy i bractwa cerkiewne wybierały świętych za swych patronów. Wystąpienia kozackie w obronie „dawnych praw i swobód” miały również podłoże społeczne. Możliwość polskie po wcieleniu Ukrainy do Rzeczypospolitej starało się podporządkować sobie Kozaczyznę. Często wobec niej stosowano środki represyjne. Zarysowujące się podziały społeczno-polityczne na ziemiach ukraińskich dopełniła unia brzeska. Od tego momentu hasło w obronie wiary greckiej podjęła, obok innych warstw społecznych, Kozaczyzna.

Konieczne jest również określenie, czy wystąpienia antyunijne były przejawem świadomości szerszej, nie tylko religijnej i czy objęły one wszystkie warstwy społeczności ukraińskiej. Terminem „ruski” w sensie narodu określano zarówno unitów, jak i prawosławnych. Kwestie narodowe przy omawianiu obu Kościołów zaczęły występować, gdy Kościół unicki tracił swój wschodni charakter. Latynizacja i polonizacja wyznaniowa wiary greckokatolickiej oddalała go od tradycji i kultury ruskiej. Analizując antyunijną część społeczności ruskiej w 1 połowie XVII w. zauważa się zróżnicowany skład społeczny. Ten wspólny front o charakterze religijno-kulturalnym wyrastał ponad wewnętrzne podziały społeczno-majątkowe. Autorzy pism polemicznych wspierani byli przez magnatów ruskich (Konstantego Ostrońskiego i Jana Szczęsnego Herburta). Kwestie religijne pojawiły się w wystąpieniach chłopskich, powstaniach kozackich, petycjach szlachty ruskiej, protestach mieszczan i utworach pisanych przez warstwy oświecone. Od początku XVII w. obserwuje się zmianę w postawie prawosławnej szlachty ruskiej. Szlachta wołyńska nakazywała swym posłom wnieść petycję, aby „religia grecka tak unitów jak nieunitów według dawnego prawa i konstytucji przeszłych zachowana była”. Ponieważ nieunitom w wielu miejscach dzieje się krzywda, starać się mają posłowie, aby pokój był całkowicie zabezpieczony „bez naruszania praw dawnych”¹². Bardziej radykalne stanowisko zajął hetman kozacki Piotr Konaszewicz-Sahajdaczny, który w testamencie wyraźnie dokonuje podziałów wśród ludności ruskiej. „A my prawosławni od świętych apostołskich i ojcowskich starych podań i dogmatów bez żadnej unii trwamy i nie tracimy nadziei na nasze zbawienie i błogosławieństwo żywota wiecznego”¹³.

Po raz pierwszy termin „ruski” zaczął stosować w odniesieniu do wyznania prawosławnego, terytorium, ludności i kultury Melecjusz Smotrycki, który pisząc o narodzie określał go: „Rusińsi są wyznawcami religii greckiej, zaś panowie polscy i Litwy zachod-

¹¹ S. Kossow, *Paterikon, albo żywoty świętych ojców pieczerskich*, (w:) *Archiv Jugo-Zap. Rossii*, 1867, cz. I, t. VII, s. 456.

¹² *Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie*, wyd. X. Liske i A. Prochaska, Lwów 1868—1928, t. XX, nr 168, s. 288—290, poz. 30; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1320—1632*, Warszawa 1934, s. 535.

¹³ *Akty odnoszącej się do historii Jugo-Zapadnoj Rossii*, Sankt—Petersburg 1865, t. II, s. 72—73; T. Chynczewska-Hennel, op. cit., s. 94.

niej posłuszni religii rzymskiej” i taki porządek uważał za stały i odwieczny¹⁴. Na temat unitów w *Obronie Weryfikacji* Smotrycki pisał, że „u nas naród tak bardzo pogardzany (...), że wy swoim postępkim takim, jakim idziecie rychlej do upadku nasz i wasz naród przywieździecie, niż do powstania”¹⁵. Autor licznych utworów polemicznych dwuznacznie określał pojęcie narodu jako społeczności wyznaniowej i etnicznej. Ostatni fragment mówi o patrzaniu całościowym na Rusinów, podzielonych po wprowadzeniu unii. W środowiskach obu obrządków pojawiały się różne koncepcje polityczne. W ciągu XVII i XVIII w. część społeczności ukraińskiej przyjęła wyznanie greckokatolickie za własne. Wyznawcy Kościoła prawosławnego po śmierci w 1608 r. mecenasa wiary greckiej księcia Konstantego Ostrogińskiego, zwrócili się o pomoc do Rosji. 14.I.1625 r. metropolita – nie uznawany przez czynniki oficjalne w Rzeczypospolitej – Hiob Borecki wysłał Boryskowicza z petycją do cara o opiekę nad prawosławiem¹⁶.

Teresa Chynczewska-Hennel przedstawia trzy postacie z 1 połowy XVII w., które wpłynęły na rozwój świadomości narodowej wśród szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny w następnych okresach. Pierwsza to książę Konstanty Ostrogiński – największy protektor prawosławia w Rzeczypospolitej. Cechy osobiste, postawa moralna i pozycja społeczna predestynowały go do roli przywódcy ruchu antyunijnego. Przy tej pozycji społecznej obrona prawosławia i hołdowanie tradycjom ruskim uczyniły z niego wzór osobowy magnata, podniesiony przez społeczność ruską do rangi symbolu narodowego. Rolę jego docenili mu współcześni. Nuncjusze papiescy określili sędziwego magnata „hersztem schizmatyków”¹⁷. Dwie pozostałe postacie – Piotr Konaszewicz Sahajdaczny i Piotr Mohiła – reprezentują pozostałe warstwy społeczne. Znany hetman kozacki reprezentował i bronił interesów nie tylko swego środowiska, ale wszystkich Rusinów. Dzięki jego ochronie patriarchy konstantynopolińskiego Teofana mógł na nowo nielegalnie wskrzesić hierarchię prawosławną w 1620 r. Piotr Mohiła stał się symbolem dobrego duszpasterza i zwierzchnika Kościoła prawosławnego o wysokich walorach intelektualnych i osobowych. W 1642 r. po interwencji warszawskiej u króla szlachta wołyńska nazwała go „głową naszej Rusi”¹⁸. Autorka nie podejmuje szerszej analizy zjawiska, które podniosło te postacie do swoistego wzorca moralnego i symbolu narodowego. Wszyscy trzej stanowili przeciwieństwo do obrazu warstw społecznych, z których się wywodzili. Książę Ostrogiński pozostał przy prawosławiu w momencie, kiedy magnateria masowo zmieniała konfesję. Piotr Konaszewicz-Sahajdaczny należał do nielicznego grona oświeconych wśród społeczności kozackiej niepiśmiennej i zdeorientowanej w swej masie. Metropolita Mohiła kontrastował z byłą hierarchią podejściem do wiary prawosławnej oraz poziomem intelektualnym i moralnym. T. Chynczewska-Hennel pomija fakt, że wymienione postacie nie tylko występowały w obronie swej wiary i narodu, ale musiały się liczyć z jego opinią. W sporze między metropolitą Mohiłą a bractwem o lokalizację szkoły w Kijowie ustalono kompromis. W praktyce w zarządzaniu szkołą brali udział obok metropolity przedstawiciele duchowieństwa, szlachty, mieszczaństwa i Kozaczyzny¹⁹.

¹⁴ Ibid., s. 96.

¹⁵ Arch. Jugo-Zap. Rossij, cz. I, t. VII, s. 406.

¹⁶ Por. *Matériały dla istorii rozsojediennija Rossii*. Moskwa 1877, t. I, s. 123–130. Metropolita Borecki już w 1620 r. szukał pomocy i wstawiennictwa u patriarchy moskiewskiego Filaretów i Kozaków, *Akty Jugo-Zap. Rossij*, t. II, nr 32, s. 38; Por. Makarij, *Istoria Ruskoj Cerkwi*, Sankt-Petersburg 1882, t. XI, s. 398–399.

¹⁷ *Relacje nuncjuszków apostolskich i innych osób w Polsce*, wyd. E. Rykaczewski, Paryż 1864, s. 460.

¹⁸ T. Chynczewska-Hennel, op. cit., s. 113.

¹⁹ A. Jabłonowski, *Akademia Kijowsko-Mohilańska*, Kraków 1899–1900, s. 80–87.

Przynależność trzech bohaterów społeczności ruskiej do wiary prawosławnej nobilitowała ich do roli przywódców narodu, zwłaszcza że towarzyszyła im działalność polityczna, kulturalna i oświatowa, akceptowana przez szerokie masy społeczności ukraińskiej. Brak podobnych wzorców z obozu unickiego wskazuje na traktowanie postawy antyunijnej jako przejawu świadomości narodowej. Nie można również podzielić poglądu autorki rozprawy, „że spadkobiercami narodu ruskiego czuła się głównie szlachta i wyższe duchowieństwo”²⁰.

Nadanie praw magdeburskich miastom ukraińskim w XVI i 1 połowie XVII w. wpłynęło na rozwój udziału mieszczan w życiu publicznym i religijnym. Działalność kulturalna, oświatowa i religijna bractw cerkiewnych stanowiła jedną z form zaangażowania się mieszczan w życie społeczno-politycznym²¹. Podobnie Kozaczyzna dysponująca dużym potencjałem militarnym zaczęła decydująco wpływać na postawę i losy narodu. Ich wystąpienia separatystyczne były często inspirowane przez państwa ościenne²². Również ten wątek, tj. wpływ czynników zewnętrznych na postawę i świadomość szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny, nie został dostatecznie pokazany w omawianej pracy.

Antoni MIRONOWICZ

²⁰ T. Chynczewska-Hennel, op. cit., s. 140.

²¹ J. D. Isajewicz, op. cit.

²² M. Kripjakiewicz, *Kozaczyzna w politycznych kombinacjach*, Lwów 1912, Zapiski Nauk. Tow. im. Szewczenka, t. 117–118, s. 75–77.